

Радосав Туцовић

докторанд,
Филозофски факултет,
Београд

УДК 94(497.1)''1941/1945''

323.285(497.11 Ниш)''1941''

АТЕНТАТ У ХОТЕЛУ „ПАРК“ У НИШУ 1941. ГОДИНЕ: ЧИЊЕНИЦЕ И МИТ

Апстракт: Чланак анализира познате податке о атентату у хотелу „Парк“ у Нишу 3. августа 1941. године, али такође и идеализовану слику ове акције у периоду Социјалистичке Федеративне Републике Југославије. Разматра шта је истинито, али и преувеличано у сећању на овај догађај, као и шта су конкретни резултати овог напада. Први део чланка кратко уводи у реалност комунистичког покрета отпора у окупираној Србији, а након тога друга два дела конкретно анализирају фактографске податке о атентату, као и његову митологизацију током три деценије након рата.

Кључне речи: Други светски рат, Окупирана Србија, Ниш, Атентат, Хотел Парк

Врхунац експанзије нацистичке Немачке, како је то назвао писац Кратке историје Немачке, започео је нападом на Совјетски Савез 22. јуна 1941. године. Основни циљ било је уништење ове државе, одузимање територија, колонизација, али и поробљавање и смањење броја становника који су у тој држави живели. У складу са тим, Адолф Хитлер, Хајнрих Химлер и Рајнхард Хајдрих су кроз наредбе припремили своје одреде за тотални рат, наглашавајући да у борби не сме бити милости за комунисте, Јевреје и припаднике покрета отпора.¹ Отпочињањем нове фазе, комунизам је био обележен као један од основних противника, што је захтевало промену у дотадашњој идеолошко-егзекутивној пракси на окупираним територијама. Потребне тренутне ситуације, предвиделе су да окупирана Србија дебелицајом територија доживи значајну корекцију граница и буде сведена на преткумановску Србију.² Безбедносна ситуација у окупираној Србији између капитулације Југославије и напада Немачке на Совјетски Савез била је релативно мирна. Томе је доприносила неактивност припадника Комунистичке партије Југославије, али такође и неактивност

¹ *Short Oxford History of Germany: Nazi Germany* (ed. Jane Caplan) Oxford University Press 2008, p. 226–228.

² Љубодраг Димић, *Историја српске државности*, књ. 3: *Србија у Југославији*, Нови Сад 2001, стр. 214–218.

окупационих полицијско-безбедносних институција у погледу борбе против комунизма. Тако Благоје Нешковић³ овај период назива „слободно време за комунисте“.⁴ Ипак, наглашавајући потпуну тајност услед спољно-политичких делатности, шеф централе Гестапоа, СС-генерал Хајнрих Милер је 18. јуна испоставама институције коју је водио, упутио хитну наредбу о појачаним припремама за хапшења комуниста, која треба да уследе након што из Берлина стигне наредба под шифром „интернационала“.⁵ Овакав сигнал стигао је у Београд истог дана кад и вести о нападу на Совјетски Савез. То је био знак за отпочињање синхронизоване акције Гестапоа и Специјалне полције, која је у три дана рација (22, 23. и 24. јуна) у Београду ухапсила укупно 198 комуниста.⁶ Ипак, у Специјалној полицији је за комунисте радио Јанко Јанковић, који је благовремено пренео информацију да је Гестапо затражио спискове комуниста. Ово је за Покрајински комитет био знак да се припремају хапшења и истовремено дало довољно времена за акцију, па је велики број комуниста променио место боравка и прешао у илегалу или се повукао у унутрашњост земље.⁷

Одлука о припремама за оружану борбу на територији окупиране Србије донета је на састанку Покрајинског комитета Комунистичке партије Југославије за Србију 23. јуна 1941. године. Том приликом је одређен начелан распоред партијских инструктора за поједине крајеве Србије и одлучено је да се без одлагања приступи прикупљању наоружања, санитетског материјала и организовању партизанских одреда. Већ 27. јуна је организован Главни штаб народноослободилачких партизанских одреда Југославије, а првих дана јула и Главни штаб партизанских одреда у Србији. Одмах након састанка Покрајинског комитета за Србију, крајем јуна 1941. године, у унутрашњост су кренули инструктори који су одржали састанке са месним комитетима. У Нишу је прво Момчило Марковић одржао начелан

³ Благоје Нешковић (1907–1984), борац и лекар у Шпанском грађанском рату, члан Комунистичке партије Југославије од 1935. године, изабран на место секретара Покрајинског комитета КПЈ за Србију. Након Другог светског рата, постао је председник Централног комитета Комунистичке партије Србије и био је председник владе НР Србије од 1945. до 1948. године. О делатности Благоја Нешковића више у: Ена Мирковић, *Благоје Нешковић (1907–1984): Политичка биографија*, докторска теза, Филозофски факултет 2016.

⁴ Историјски архив Београда (даље: ИАБ), МГ-27 др Благоје Нешковић, Сећања др Благоја Нешковића 27–28. XI 1957, стр. 47–48.

⁵ *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije, Tom XII – Dokumenti jedinica i ustanova Nemačkog Rajha, knj. I – 1941. godina*, Београд 1973, Dokument br. 68. (даље: *Zbornik XII/I*)

⁶ Бранислав Божовић, *Специјална полиција у Београду 1941–1944*, Београд 2014, стр. 71–73. (даље: *Б. Божовић, Специјална полиција*)

⁷ ИАБ, МГ-27 др Благоје Нешковић, Сећања Благоја Нешковића 27–28. XI 1957, стр. 47–48.

састанак, а након њега је и Василије Буха дао конкретна упутства Месном комитету у правцу борбе за ослобођење у нишком крају.⁸

Покрајински комитет за Србију позвао је 5. јула 1941. године на борбу против окупатора, а исто је већ 12. јула учинио и Централни комитет преко својих пропагандних гласила.⁹ Ово је посебно активно прихватила београдска организација комунистичке партије, настојећи да кроз вршење саботажа и различитих форми отпора, на окупатора и колаборационисте остави посебно снажан утисак, који је поређен са осећајем у „опседнутој тврђави“.¹⁰ О томе колико су значајне размере овог облика отпора у главном граду добро говори случај 25. јула 1941. године, када су током неколико сати поподнева извршена чак четири напада на немачке аутомобиле.¹¹

На овакав облик борбе окупатор у првом тренутку није имао адекватан одговор, већ је фелдкомандант Фон Кајзенберг од управника Београда хитно тражио енергичну истрагу.¹² Реални услови за деловање окупационих полицијских формација у овом периоду нису били једноставни. Са једне стране, био је комунистички противник, коме политичка полиција Краљевине СХС и Краљевине Југославије у двадесетогодишњем периоду није успела да зада одлучујући ударац, док је са друге стране, као главни ослонац окупационих полицијских формација, стајала Специјална полиција као наследник Одељења опште полиције Управе града Београда. У то време Специјална полиција је имала неспорних проблема са новим задацима које је наметао окупатор, али и оскудицом у наоружању и основној опреми.¹³ Такође, окупациона безбедносно-полицијска организација се сусрела са проблемом недовољног познавања прилика у земљи, обнављањем и реструктурирањем нове Специјалне полиције, као и сређивањем делимично уништене картотеке предратне полиције.¹⁴ Ипак, немачка Ајнзацкоманда

⁸ Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*, Beograd 1992, str. 179–180. (даље: В. Petranović, *Srbijau Drugom svetskom ratu*, str. 179–180.)

⁹ Исто, стр. 181; „Народи Југославије: Срби, Хрвати, Словенци, Црногорци, Македонци и други!“, у: *Proleter: Organ Centralnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije 1929–1942*, (priр. К. Rašić-Mihajlović), Beograd 1968, str. 784–785, Милан Б. Матић, *Партизанска штампа у Србији 1941–1944*, Београд 1993, стр. 47.

¹⁰ Раде Ристановић, *Облици отпора у окупираном Београду (1941–1944)*, докторска дисертација, Филозофски факултет у Новом Саду 2019, стр. 163.

¹¹ ИАБ, УГБ-СП, IV-44/II, к. 280/6, стр. 6, Извештај старешине II кварта управнику града Београда, 26. јул 1941. године.

¹² ИАБ, УГБ-СП, IV-44/II, к. 280/6, стр. 3, Службена забелешка Специјалне полиције, 26. јул 1941. године.

¹³ ИАБ, УГБ-СП, к. 162, Наредбе управника града Београда, стр. 1–4.

¹⁴ Muharem Kreso, *Njemačka okupaciona uprava u Beogradu 1941–1944*, Beograd 1979. Осим тога, према елаборату Бројштед Курта (Breustedt Kurt), бившег оперативца картотеке, Ајнзацгрупа у Београду се у то време сусретала и са многим проблемима техничке природе, организовањем оперативних јединица и њиховом прилагођавањем конкретним потребама окупиране Србије, али такође и техничким проблемима, недостатком потрошног материјала у картотеци и слично. (ИАБ, БИА, 70900571 – Breustedt Herman Kurt, стр. 2–3, Елаборат о Einsatzgruppe)

се потрудила да на акције комунистичких илегалца ефикасно одговори. Наиме, окупационе власти су поново завеле полицијски час и спроводиле рације заједно са Специјалном полицијом, што је резултирало многим хапшењима у лето 1941. године.¹⁵

На ову радикализацију, припадници комунистичког покрета отпора одговорили су новим начином борбе – атентатима.¹⁶ Вршени су најчешће на улици, хицима из револвера или бомбом, често одмах по изласку „жртве“ из куће, у првој уској улици, а неретко су постављане и заседе на приградским местима или где услови на путу захтевају спорију вожњу и омогућују потпуну конспирацију и лакши бег атентатора. Мете атентата били су немачки официри и војници, али такође и припадници домаће управе, која је сарађивала са окупатором. О њима су систематично прикупљали податке и пратили их одређен временски период, након чега је прављен план напада у најповољнијем тренутку кретања одређене личности.¹⁷ Један од првих покушаја оваквог типа акција био је „атипичан напад“ на Ђорђа Космајца, једног од најискуснијих иследника Антикомунистичког одсека Специјалне полиције у току јула 1941. године, али овај атентат ипак није успео.¹⁸ За разлику од тога, убиство у борби наредника Аранђела Јовановића и атентат на Светозара Вујковића и делегацију у којој се налазио управник

¹⁵ Бранислав Божовић, *Београд под Комесарском управом 1941. године*, Београд 1998, стр. 256.

¹⁶ Према једној дефиницији, „Атентат је убиство јавне или приватне личности из широког опсега политичких, економских и социјалних разлога“ (Ymmariano, F.J., Mumford, M.D., Serban, A., Shirreffs, K., „Assassination and Leadership: Traditional approaches and historiometric methods, *The Leadership Quarterly*, Vol. 24 (6), p. 822–841). Овај начин борбе са политичким противницима примењиван је од зачетка организованих држава на простору Европе, док је током Другог светског рата најпознатији успели атентат био на Рајнхарда Хајдриха, шефа Главног уреда безбедности Рајха (Reichssicherheitshauptamt - RSHA) и протектора Чешке и Моравске. Оиграо се 27. маја 1942. године у Прагу, под шифрованим називом „Операција Антропоид“. (Michal Burian, Aleš Knížek, Jiri Rajlich, Eduard Stehlik, *Assassination: Operation Anthropoid 1941–1942*, Prague 2002, p. 64). О модалитету и начину припреме атентата од стране Комунистичке партије Југославије у Србији више у: Раде Ристановић, „Ликвидације као један од облика борбе комунистичких илегалца у Београду током 1941“, *Војно-историјски гласник*, 2/2011, стр. 50–70.

¹⁷ Милица Рајчевић, „Облици акција и методе отпора против окупатора и квислинга у Београду 1941–1944“, у: *Београд у рату и револуцији 1941–1945* (ур. Гојко Лађевић), Београд 1971, стр. 67–78.

¹⁸ Припадник СКОЈ-а, Обрад Сикимић је склоност Космајца ка алкохолу лоцирао као слабост и током боравка у једној престоничкој кафани му у шприцер сипао извесну количину отрова. Ипак, Космајац је одмах приметио необичан укус свога пића, а након што му је позлило и био подвргнут медицинској интервенцији, прошао је без већих последица. (Б. Божовић, *Београд под Комесарском управом 1941*, Београд 1998, стр. 257).

Београда Драгомир Јовановић, убрзо су значајно појачали интензитет акција Специјалне полиције, која ће већ током септембра 1941. постићи значајне успехе у погледу разбијања ћелија Комунистичке партије у главном граду.¹⁹

Атентат у хотелу „Парк“ у Нишу

У време Другог светског рата Ниш је био важан индустријски и рударски центар, али такође и центар плодне пољопривредне регије, што је за немачко вођење рата било врло важно. Осим тога, налазио се и на траси железничке пруге, а такође и магистралног пута који је од Београда преко Ниша водио у два коридора према Софији, Блиском истоку и Грчкој. Према попису становништва из 1931. године у нишком срезу је живело 108.982 становника, док је у самом граду, као седишту среза, живело 35.456 становника. Овај број је до Априлског рата нарастао на 50.000-60.000 становника, што га је чинило једним од најзначајнијих градских центара у читавој окупираној Србији.²⁰

Комунистичка партија Југославије је током читавог периода између два светска рата схватала значај Ниша, па је одмах по уједињењу партије формиран окружни комитет. Ипак, две деценије развијана илегална делатност доживела је озбиљне ударце полиције, кроз значајна хапшења која су извршена августа 1940. и у фебруару 1941. године. Период од завршетка Априлског рата до напада Немачке на Совјетски Савез Окружни комитет је искористио за консолидацију и обнављање организације, али је све то пресечено темељним хапшењима Гестапоа и Специјалне полиције 23. и 24. јуна 1941. године, која су се одвијала паралелно са хапшењима у Београду и другим градским центрима. У тој рацији су ухапшени Видак Марковић и Живота Ђошић, истакнути предратни чланови партије, као и Александар Стојановић „Шпанац“, члан новоформираног Окружног комитета у Нишу.²¹ Одведени су у београдски логор на Бањици и убрзо стрељани у групи у којој је стрељан и Павле Бихали, а окружни комитет у

¹⁹ ИАБ, ОСБ, Истражни предмет Божидара Бећаревића, Записник о саслушању 28. VI 1949, стр. 50–51; „Јуче је на свечан начин и уз огромно учешће грађанства сахрањен жандармеријски наредник Аранђел Јовановић“, *Ново време*, 31. јул 1941; *Колаборационисти пред судом ОЗНЕ* (прир. Срђан Цветковић, Раде Ристановић, Небојша Стамболија), Београд 2018, стр. 172 (даље: *Колаборационисти*, стр. 172); Р. Ристановић, „Ликвидације као један од облика борбе комунистичких илегалаца у Београду током 1941“, *Војно-историјски гласник*, 2/2011, стр. 50–70.

²⁰ Драгољуб Ж. Мирчетић, „Комунистичка партија Југославије на територији нишког окружног комитета 1941–1942“, у: *Токови историје*, 1/1973, стр. 209–212 (даље: Мирчетић, *Нишки окружни комитет*, стр. 209–212).

²¹ *Исто*, стр. 213–217.

Нишу се нашао пред још једним нужним прекомпоновањем.²² Да би подигли локалну организацију, у Ниш су стигли Момчило Марковић, као и чланови и инструктори Покрајинског комитета – Ленка Стаменковић, Василије Буха и Драги Стаменковић Плави. Као основне задатке за деловање у Нишу, који је требало да буде база у развоју покрета отпора и револуције у јужној Србији, добили су рад на функционисању Окружног комитета, затим развој среских и месних партијских и организација СКОЈ-а, омасовљење покрета и припремање и „подизање народних маса“ кроз партијску агитацију. Ипак, Окружни комитет у Нишу је евидентно доста каснио у организовању партизанских одреда у односу на друге делове земље.²³ Због тога их је Покрајински комитет критиковао захтевајући да одмах ступе у акцију.²⁴

У том погледу, Окружни комитет у Нишу донео је одлуку да устанак у овом крају треба да започне једном акцијом која ће ефикасно одјекнути у седишту среза, по узору на акте саботаже и атентата у главном граду и другим градским центрима. Хотел „Парк“ у центру Ниша, као официрска менажа немачког Вермахта и центар у коме су се ради забаве у вечерњим сатима окупљали официри немачке војске и полиције, наметнуо се као логична мета. Окружни комитет је разрадио план акције и припремио склањање за све виђеније чланове партије, како би фактор могућих хапшења био сведен на минимум.²⁵

Ипак, крајем јула је требало направити одлучујући корак и одабрати извршиоца. Тако је Радош Јовановић, звани Сеља, по занимању професор, врбовао свог ранијег ученика Александра Војиновића, тада ученика Пољопривредне школе у Ваљеву. Извршење ове акције требало је да претходи формирању Озренског, а затим и Топличког партизанског одреда. Први озбиљан задатак који је Војиновић имао, да пренесе гранате из Ваљева у Куршумлију, успешно је извршио, што га је препоручило за значајно опаснију и одговорнију акцију.²⁶ Војиновић је према упутствима свог професора 31. јула отишао у Прокупље и присуствовао завршним договорима у вези са нападом. За ове потребе, две дефанзивне бомбе крагујевачке фабрике оружја и један револвер су, од стране два илегалца у сељачким оделима, унети у Ниш 1. августа 1941. године. Истог дана Војиновић је са једним од организатора напада последњи пут обишао

²² *Zbornik I/II*, dok. br. 99, Saopštenje agencije „Rudnik“ od 18. jula 1941. godine o streljanju 28 lica u Beogradu.

²³ Мирчетић, *Нишки окружни комитет*, стр. 217–223.

²⁴ В. Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu*, str. 181.

²⁵ Александар Војиновић, *Хотел Парк*, Београд 1958, стр. 10–13. (даље: А. Војиновић, *Хотел Парк*, стр. 10–13) Сам извршилац је о читавој акцији објавио своја сећања у форми романа. О структури самог дела и контроверзама са тим у вези, биће речи у наставку.

²⁶ *Исто*, стр. 7–13.

околину хотела „Парк“, и том приликом прецизирано да напад треба извршити на малу салу хотела, коју није штитила стража. С друге стране, велика сала, у којој је потенцијално могло да буде далеко више официра, имала је стражарску постају у којој се увек налазило обезбеђење, што је знатно отежавало могућност бекства. Генерални план је био да се, након извршеног атентата, нападач убрзано удаљи планираном рутом, са човеком за везу пређе Нишаву и током ноћи пешке кроз села напусти Ниш према Јасеници, а затим се превезе возом до Прокупља.²⁷

Тако је 3. августа 1941. године у 20 часова²⁸ Александар Војиновић са две бомбе и револвером у џеповима прошао поред хотела „Парк“ са намером да баци бомбу на немачке официре у малој сали. Ипак, услед представе чешког циркуса који је гостовао у граду, обе сале хотела биле су готово празне, па је Војиновић након колебања и услед страха од санкција партије због неизвршавања задатка, сачекао официре да након завршетка представе ступе у велику салу. Након тога је на тераси хотела активирао бомбу и убацио је у просторију са немачким официрима.²⁹ Одмах затим је напустио место злочина бежећи преко парка, где је, у сврху одбране, бацио и другу бомбу која, ипак, никог није повредила. Све се догодило, према извештају Специјалне полиције насталом на основу исказа сведока, у 20 часова и 20 минута. Атентатор је наставио да бежи, а општа дезорганизација настала услед изненађујућег напада резултирала је тиме да Војиновић без већих проблема умакне полицијској потери. Осим тога, неповерење које су припадници Вермахта показали према шефовима кривичне и опште полиције Богдановићу и Живановићу, задржавајући их извесно време под стражом са осталим народом, потпуно је успорило потрагу, а нападачу дало времена да умакне.³⁰

Истрагу су повели припадници Фелджандармерије под вођством оберлајтнанта полиције Јенинга, у сарадњи са органима нишке Управе

²⁷ Исто, стр. 52–71, 90–103.

²⁸ ИАБ, УГБ-СП, IV-116/3, К. 368/3, стр. 3, Извештај Николе Губарева управнику града Београда, 11. августа 1941. Сам датум напада је споран. Никола Губарев, који је испред београдске Специјалне полиције водио истрагу, у извештају од 11. августа наводи да је напад извршен 3. августа, док извршилац атентата у својој књизи инсистира да је у питању 2. август 1941. године (А. Војиновић, *Хотел Парк*, стр. 13, 56). С обзиром на то да је Губарев свега дан након напада допутовао у Ниш, а да је од извршења до писања књиге Александра Војиновића прошло најмање 15 година, склони смо да прихватимо верзију полицијских службеника. Они су на ислеђивању атентата радили директно са немачким официрима који су били мета напада и испитивали сведоке који су се налазили у близини.

²⁹ А. Војиновић, *Хотел Парк*, стр. 105–141.

³⁰ ИАБ, УГБ СП, IV-116/3, К. 368/3, стр. 3. Извештај Николе Губарева управнику града Београда, 11. 8. 1941.

полиције, а већ сутрадан, 4. августа, истражи се придружила и посебна делегација Специјалне полиције Управе града Београда под вођством Николе Губарева.³¹ Истрагом затеченог стања утврђено је да су три немачка подофицира подлегла ранама, као и Берта Дотерман, службеница нишке поште, док је извештан број официра и подофицира рањен. За напад су коришћене бомбе модела 35, Војно-техничког завода у Крагујевцу, а атентатор је побегао и остао потпуно непознат. Једини траг према атентатору био је исказ госпође Лепосаве Стаменковић, која је изјавила да је одмах након експлозије видела лице „средњег раста, обучено у затворено одело, гологлаво, дуге косе, у тешким ципелама, које је одмах након експлозије трчало у супротном правцу од хотела.“³²

Трагови које је полиција имала били су више него оскудни, што је практично паралисало истрагу. Органи Фелджандармерије, Управе града Београда и Управе града Ниша, организовали су заједничку конференцију на којој су разматрали евентуалне могућности и мере. Закључак ове конференције био је да постоје три евентуалне сценарија. Установљено је да је напад потенцијално био резултат деловања „бугарске акције“, комуниста или личне освете. На прву могућност навела су обавештења да се у Нишу и околини налазе сумњива лица из Бугарске, које је неопходно проверити. Ипак, ова провера није дала никакве конкретне везе са атентатом. Могућност личне освете, такође је одмах напуштена, јер је било немогуће водити истрагу под тако неодређеном претпоставком. Поврх свега, могућност комунистичке акције остала је као најреалнија и готово једина могућа. У сврху истраге је проверено неколико лица за која се сумњало да су комунистички оријентисана, али ни то није дало конкретне резултате у вези са нападом у хотелу „Парк“, из простог разлога, јер је Окружни комитет неколико дана пре напада своје људе већ склонио из Ниша. На крају су, на основу једне потпуно произвољне дојаве да су у тренутку атентата из јужног дела града као сигнал полетеле две беле светлосне ракете,³³ удружени органи немачке и двеју српских полиција, као и Вермахта, ноћу између 6. и 7. августа спровеле опсежну рацију у јужном делу града, одакле су, наводно, полетеле сигналне ракете. Ова рација резултирала је једино хапшењем двојице ученика, који су имали одређени комунистички материјал у свом

³¹ Исто.

³² Исто, стр. 3–4.

³³ Колико је ово неоснована дојава добро говори и то што ни сам Александар Војиновић у сећању на ову акцију не помиње никакве сигналне ракете. Штавише, Војиновић пише о оскудици у опреми и наоружању, као и великим техничким проблемима са којима су се сусретали у организацији атентата. Наиме, револвер који му је тада стављен на располагање био је парцијално зарђао, што довољно говори о техничкој опремљености Окружног комитета у датом тренутку (А. Војиновић, *Хотел Парк*, стр. 108).

поседу, а такође је и истрагу потпуно скренула, наводећи је на трагове који воде према бугарским комунистима и Скопљу. Још већу забуну у оперативни рад унео је један денунцијант из притвореничког одељења болнице у Нишу који је наводно чуо да је тај атентат део опсежне акције четника Косте Пећанца, који су у сарадњи са комунистима одлучили да нападну хотел „Парк“, н, Ортскомандантуру и гимназију, што апсолутно није одговарало истини.³⁴

Никола Губарев се на саслушању након рата бранио изговорима да је он са намером наводио истрагу у правцу кривице припадника ВМРО, као и одређених усташа, да би спречио вршење репресалија. Такође, оптужио је Ђорђа Космајца, који је био део полицијске групе из Београда, као и Мирка Живановића, шефа нишке Специјалне полиције, да су водили истрагу у правцу комунизма.³⁵ Да његово самоаболирање од кривице не одговара истини говори и чињеница да се он шест месеци касније вратио у Ниш и водио једну опсежну антикомунистичку истрагу у којој је ухапшено више стотина људи.³⁶

Поред тога што је други пут у Ниш дошао поводом истраге читаве комунистичке акције у Нишу, Губарев је ипак наставио и истрагу атентата у хотелу „Парк“, обезбедивши звање званичног изасланика Министарства унутрашњих послова.³⁷ Ипак, истрага је и даље била на потпуно погрешном трагу. Наиме, извесни Александар Пекић сумњичен је у пролеће 1942. године да је потенцијални извршилац атентата у хотелу „Парк“. То је био потпуно погрешан траг, као и лица које је Специјална полиција са њим доводила у везу. Такође, полиција о Пекићу није успела да дозна ни основне биографске податке који се тичу датума рођења, порекла и места становања.³⁸ Овакви резултати истраге говоре да је један врло ризичан подухват Окружног комитета у Нишу, који ипак није дао неке значајне резултате, показао да су обавештајни органи окупационе и аутохтоне полицијске формације у Нишу потпуно заказали након 22. јуна 1941. године, остајући без обавештења о почетку оружане борбе у једном од највећих и стратешки најважнијих градова окупиране Србије.

³⁴ ИАБ, УГБ-СП, IV-116/3, К. 368/3, стр. 3. Извештај Николе Губарева управнику града Београда, 11.8.1941, стр. 3–6.

³⁵ ИАБ, ОСБ, Саслушање Николе Губарева 25. августа 1949, стр. 157–159.

³⁶ ИАБ, УГБ-СП, К. 367–371.

³⁷ ИАБ, УГБ-СП, IV-116а-1, К.367/13, стр. 14, 19, 22, 26, 28, 40, 47 и други. Може се основаним сматрати да је за потребе истраге почетком 1942. године прибавио легитимацију Министарства унутрашњих послова да би обезбедио већу координацију између локалних, али и централних полицијских институција, као и окупационог фактора у Нишу.

³⁸ ИАБ, УГБ-СП, IV-116/73, К.371/13, стр. 1, Насловна страна досијеа Пекић Александра – Пере.

Митологизација атентата у хотелу „Парк“

Атентат који је извео Александар Војиновић јесте био акт личне храбрости једног младог човека, али далекосежно овај напад није донео конкретне бенефите за борбу Комунистичке партије Југославије, осим што је вест о томе далеко одјекнула. У прилог томе иде и чињеница да је Покрајински комитет у писму од 10. августа 1941. године, свега седам дана након атентата, оштро критиковао Окружни комитет у Нишу због недовољне активности и акција које нису имале шири карактер.³⁹ С друге стране, успех акције који је означио почетак организованог устанка у нишком крају отворио је простор за идеализацију овог подухвата након рата. Живописна и практично филмска ситуација која се те вечери одиграла у Нишу, као и младост и лична храброст извршиоца, дали су материјала за то.

Александар Војиновић је после герилских борби, хапшења, боравка у логорима у Србији и Аустрији, као и бега и прикључења словеначким партизанским одредима, проглашен за народног хероја 9. октобра 1953. године.⁴⁰ Ову чињеницу је искористио неколико година касније да објави књиге Хотел–Парк и Поново слободни. Док прва књига описује акцију која је прославила Војиновића, друга доноси опис периода који је провео у логорима, све до прикључења партизанима у Похорју.⁴¹ Ипак, није се одлучио за класичну мемоарску форму, већ су оба дела објављена у форми романа, што са собом носи врло честу и неумерену драматизацију појединих ситуација, као и ирационално претеривање. Овим су његова дела добила на квалитету форме и узбудљивости, што, свакако, открива таленат за писање једног несвршеног ђака, али такође и значајно умањује њихову историографску вредност.

Роман Хотел–Парк писан је заводљивим стилем и када се у њему занемаре претарана драматизација, пропаганда и измишљене ситуације, може се уочити одређена изворна вредност. Примера ради, из романа се види да је младић од свега 19 година на све начине покушавао да као добровољац ступи у армију током Априлског рата. Пораз војске Краљевине Југославије га је разочарао и дубоко потресао, јер је разбио илузију о српској

³⁹ *Zbornik, IX/I*, dok. br. 1, Uputstvo Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju od 10. avgusta 1941. godine članu PK i okružnim komitetima u Nišu i Leskovcu za rad na formiranju partizanskih odreda i razvijanju njihovih dejstava.

⁴⁰ *Zbornik narodnih heroja Jugoslavije*, (ur. Dragi Milenković), Beograd 1957, str. 841.

⁴¹ А. Војиновић, *Хотел – Парк*, Београд, 1958; А. Војиновић, *Поново слободни*, Београд, 1957.

војсци, коју је, без обзира на комунистичко опредељење, и сам гајио.⁴² Као друге позитивне стране овог романа, неопходно је истаћи да Војиновић не скрива младалачку колебљивост и страх приликом извршења атентата, као и притисак који је осећао услед потенцијалне казне партије за евентуално неизвршење акције. Такође, аутор није скривао велике техничке проблеме и неадекватност наоружања са којом се сусретао Окружни комитет у Нишу.⁴³

С друге стране, овај извор обилује и негативним странама. Најзначајнија је, свакако, што је сам књижевни стил романа донео превише стилских украса који отежавају историографску анализу. Аутор није сигуран у датум извршења атентата. Тачније, кроз цео роман, на више места инсистира на 2. августу као датуму када је атентат извршен, а такође греши и у времену, наводећи 21 час као заказано време за извршење.⁴⁴ Војиновић је, такође, некритички писао о политичким противницима, наводећи да ће „Пећанац, извикани и набеђени вођа Топличког устанка, бити издајник.“⁴⁵ Преноси, такође, и дијалоге на састанцима, којима уопште није присуствовао. Ипак, вероватно и највећа материјална замерка јесте то што бивши герилац у циљу драматизације ситуације потпуно претерује у одређеним ситуацијама, па тако наводи да је другу бомбу бацио у групу до 50 људи, који су у парку били у потери за њим.⁴⁶ Такође, роман у себи има и снажну дозу пропаганде, па тако аутор пише о томе како је Сретен Младеновић Мика, секретар Окружног комитета, имао само једну девојку коју је волео, а коју је полиција Краљевине Југославије убила.⁴⁷ Овако одабран књижевни жанр, као и стил писања, одредили су да Војиновићево сећање значајно изгуби на вредности за историјску науку, из простог разлога – што постоји превише материјалних грешака и намерних измена у представљању појединих догађаја.

Осим Војиновића, на идеализацији овог подухвата и његовог актера, радили су многи аутори. Историографија овом питању није посветила

⁴² А. Војиновић, *Хотел – Парк*, стр. 15–19. У биографским лексиконима, новинским чланцима и другим изворима који су писали о животу Александра Војиновића, овај податак се нигде не помиње, за разлику од података о учествовању у демонстрацијама 27. марта у Ваљеву, „напредној школској омладини“ и слично. То је, свакако, производ селективног одабира информација које су коришћене за идеализовање народних хероја.

⁴³ *Исто*, стр. 108, 114, 120 и др.

⁴⁴ *Исто*, стр. 13, 56, 112 и др. Из полицијског извештаја, који је поднет свега осам дана након атентата, јасно се види да је атентат извршен 3. августа у 20 часова и 20 минута. (ИАБ, УГБ-СП, IV-116/3. К.368/3, стр. 3.)

⁴⁵ *Исто*, стр. 40–41.

⁴⁶ *Исто*, стр. 59–71; 146–147. У више пута поменутом полицијском извештају наводи се да од детонације друге бомбе нико није повређен, јер је бомба експлодирала „међу дрвећем у парку“. (ИАБ, УГБ-СП, IV-116/3, К. 368/3, стр. 3.)

⁴⁷ *Исто*, стр. 88.

много пажње, али су се на том послу истакли други аутори. Тако се у биографским лексиконима народних хероја Социјалистичке Федеративне Републике Југославије, у делу о Александру Војиновићу инсистира на више ствари. Пре свега акценат је на томе да је извршилац рођен 1922. године, односно да је у тренутку атентата био ученик и имао свега 19 година. Осим тога, аутори ових дела су инсистирали на његовој предратној делатности, „активности у напредној школској омладини“, организацији штрајка ђака и учешћу у протестима 27. марта у Ваљеву. У овом жанру, подаци о атентату су махом штур, али се као личне особине извршиоца наводе „необична сналажљивост, храброст и пожртвовање“.⁴⁸ С друге стране, аутори лексикона су избегавали да наведу да је Војиновић на све начине покушавао да ступи у војску Краљевине Југославије током Априлског рата, као и друге податке који не иду у прилог савршеној биографији комунистичког борца.⁴⁹ Ипак, највећа материјална грешка коју писци ових кратких биографија праве јесте податак о чак 30 официра које је убила бомба у хотелу „Парк“.⁵⁰ Ово претеривање од чак десет пута настало је услед говора Миодрага Стаменковића Драгог на Петом конгресу КПЈ 1948. године, када је произвољно изјавио да је приликом овог напада страдало и било рањено бар 30 немачких официра.⁵¹

Штампа и публицистика су, такође, дале свој допринос у изградњи култа ове акције. Наиме, најмање десет пута су разни дневни и периодични листови у периоду од 1946. до 1976. године покретали питање овог атентата.⁵² У овим текстовима, за Војиновића се најчешће користи надимак Војин и уз њега иде салва похвалних епитета о храбрости, смирености

⁴⁸ *Zbornik narodnih heroja Jugoslavije*, (ur. Dragi Milenković), Beograd 1957, str. 841.

⁴⁹ А. Војиновић, *Хотел – Парк*, стр. 15–20.

⁵⁰ *Zbornik narodnih heroja Jugoslavije*, (ur. Dragi Milenković), Beograd 1957, str. 841; *Narodni heroji Jugoslavije, knj. II N-Ž*, (ur. Olga Đurđević-Đukić), Beograd, 1975, str. 303.

⁵¹ Војиновић је нескромно, по аутоматизму, овај податак прихватио као истину, иако уопште није био утемељен у стварности. (А. Војиновић, *Хотел – Парк*, Београд 1958).

⁵² Славко Петровић, „Почетак устанка у Нишу“, *Млади Борац*, 7.7.1946; Васа Казимировић, „Бомба у хотелу Парк, *Млада снага*, бр. 2 1951; „Борба је почела“, *Трагом устанка*, 1954; „Достојан потомак Косте Војиновића“, *Топличке новине*, 27.11.1954; Одломци из романа „Хотел – Парк“, *Топличке новине*, 18, 25. 10. и 1, 8, 15, 11. 1958; С.К. „Напад на хотел Парк“, *Комунист*, бр. 21, 4.4.1963; Михаило Блечић, „Пуни живот једног хероја“, *НИН*, 28.11.1965; Димитрије Миленковић, „Књиге писане гранатама“, *Народне новине*, Ниш, бр. 29 28–30.11.1973; Хранислав Ракић, *Наша реч*, Лесковац, бр. 32 6.2.1976; З. Панајотовић, *Библиографија о Народноослободилачком рату и Социјалистичкој револуцији Србије 1941–1944. године*, Београд 1989.

и интелигенцији атентатора. Називан је „живом легендом“, „достојним потомком Косте Војиновића“, херојем и слично.⁵³ Текстови се углавном слажу у погрдним епитетима према окупатору, понижавајућим према органима домаће управе под окупацијом и ирационалној идеализацији овог атентата.⁵⁴ Ипак, посебно спорење постоји по питању учинковитости овог напада. Наиме, неколико аутора прихватило је олако изнету тврдњу са V конгреса КПЈ, да је дефанзивна бомба убила чак 30 официра.⁵⁵ Са друге стране, Васа Казимировић доноси податак о 13 усмрћених официра.⁵⁶ У сваком случају, аутори ових текстова далеко су претерали у преувеличавању резултата овог напада. Осим појединачних прича о самом атентату и атентатору, Топличке новине су у октобру и новембру 1958. године у пет наставака публиковале најзанимљивије одломке из романа Александра Војиновића објављеног исте године.⁵⁷

Ипак, далеко најефектнији био је већ поменути текст Васе Казимировића, штампан у новинама Млада снага 1951. године. Настао је на основу разговора са Војиновићем, што је аутор умео прилично добро да искористи. Писао је врло живописно, очигледно додајући приче које ни сам атентатор није касније забележио у свом роману. Према овом тексту, немачки официри су „налицкани и утегнути“ у свој гордости и „загрљају Бахуса“.⁵⁸ С друге стране, млади атентатор је неустрашив и сигуран у својој намери, што је, свакако, одговарало актуелном политичком тренутку.⁵⁹

Закључак

Питање комунистичког покрета отпора, као и питање антикомунистичке борбе окупатора током лета 1941. године у окупираној Србији треба посматрати из глобалног контекста. Промене које је донео напад нацистичке Немачке на Совјетски Савез имале су своје директне импликације на

⁵³ Војислав Лубарда, *Живе легенде, књ. III Александар Војиновић Војин*, Београд 1976; „Достојан потомак Косте Војиновића“, *Топличке новине*, 27.11.1954; Михаило Блечић, „Пуни живот једног хероја“, *НИН*, 28.11.1965.

⁵⁴ Васа Казимировић, „Бомба у хотелу Парк, *Млада снага*, бр. 2, 1951; „Борба је почела“, *Трагом устанка*, 1954.

⁵⁵ „Достојан потомак Косте Војиновића“, *Топличке новине*, 27.11.1954; Хранислав Ракић, *Наша реч Лесковац*, бр. 32, 6.2.1976.

⁵⁶ Васа Казимировић, „Бомба у хотелу Парк, *Млада снага*, бр. 2, 1951.

⁵⁷ Одломци из романа „Хотел – Парк“, *Топличке новине*, 18, 25. 10. и 1, 8, 15, 11. 1958.

⁵⁸ Бахус - бог вина и веселја у римској митологији. Пандан Дионису, богу грчке митологије. Бахусово име обично се везује за развратне светковине „баханалије“, на шта очигледно алудира Васа Казимировић, јер не користи име Диониса, већ Бахуса.

⁵⁹ Васа Казимировић, „Бомба у хотелу Парк, *Млада снага*, бр. 2, 1951.

почетак комунистичког отпора у окупираној Србији. Покрајински комитет комунистичке партије био је под притиском да започне борбу против окупатора и тиме да сопствени допринос борби Совјетског Савеза. У складу са тим, Покрајински комитет је такође вршио притисак на Окружне комитете да следе генералне наредбе о почетку оружаног отпора, као помоћи борби СССР-а.

У таквим околностима Окружни комитет у Нишу, који је током 1940. и 1941. године претрпео значајне ударце, настојао је да убрзано попуни своја места и преузме улогу у организовању отпора, у којој је доста каснио у односу на друге крајеве земље. За прву акцију, која је требало далеко да одјекне, одабран је управо атентат у хотелу „Парк“, који је имао више симболички карактер. Овај напад је, као акција ограниченог обима, имао невелики утицај на ратну стварност Ниша почетком августа 1941. године. С друге стране, атентат је ипак испунио своју улогу. Јако је одјекнуо и обележио почетак устанка, што је у наредним деценијама коришћено у сврху идеализације акција партизанског покрета и њених актера. О томе су писани текстови, вршени интервјуи, а такође и објављена књига у облику романа. Информације су некритички мењане и прилагођаване потреби, потпуно пренебрегавајући реалност. Ипак, у датом политичком тренутку Социјалистичке Југославије, ова списатељска делатност дала је свој ефикасан допринос неумереној и некритичкој идеализацији народних хероја и њихове борбе.

Извори

Необјављени извори:

Историјски архив града Београда, Фонд Специјалне полиције (УГБ-СП)
Историјски архив града Београда, Фонд Мемоарске грађе (МГ)
Историјски архив града Београда, Окружни суд Београда (ОСБ)
Историјски архив града Београда, Фонд Безбедносно-информативне агенције (БИА)

Објављени извори:

Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije, Tom I – Dokumenti NOVJ – Borbe u Srbiji, knj. II – 1941. godina, Beograd 1952.

Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije, Tom IX – Dokumenti organizacija Komunističke partije, knj. I – avgust 1941–avgust 1942, Beograd 1961.

Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije, Tom XII – Dokumenti jedinica i ustanova Nemačkog Rajha, knj. I – 1941. godina, Beograd 1973.

Proleter: Organ Centralnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije 1929–1942, (прир. К. Рашић-Михајловић), Beograd 1968.

Штампа и периодика:

Млада снага
Наша реч
Ново време
Топличке новине
Трагом устанка

Литература

Београд у рату и револуцији 1941–1945 (ур. Гојко Лађевић), Београд 1971.

Божовић Бранислав, Београд под Комесарском управом 1941. године, Београд 1998.

Божовић Бранислав, Специјална полиција у Београду 1941–1944, Београд 2014.

Burian Michal, Knižek Aleš, Rajlich Jiri, Stehlik Eduard, Assassination: Operation Anthropoid 1941–1942, Prague 2002.

Војиновић Александар, Хотел Парк, Београд 1958.

Димић Љубодраг, Историја српске државности, књ.3:Србија у Југославији, Нови Сад 2001.

Zbornik narodnih heroja Jugoslavije, (ur. Dragi Milenković), Beograd 1957.

Колаборационисти пред судом ОЗНЕ, (прир. Срђан Цветковић, Раде Ристановић, Небојша Стамболија), Београд 2018.

Kreso Muharem, Njemačka okupaciona uprava u Beogradu 1941–1944, Beograd 1979.

Матић Милан Б., Партизанска штампа у Србији 1941–1944, Београд 1993.

Мирковић Ена, Благоје Нешковић (1907–1984): Политичка биографија, докторска теза, Филозофски факултет 2016.

Мирчетић Драгољуб Ж., „Комунистичка партија Југославије на територији нишког окружног комитета 1941–1942“, у: Токови историје, 1/1973, стр. 209–212.

Narodni heroji Jugoslavije, knj. II N-Ž, (ur. Olga Đurđević-Đukić) Beograd 1975.

Панајотовић Зоран, Библиографија о Народноослободилачком рату и Социјалистичкој револуцији Србије 1941–1944. године, Београд 1989.

Petranović Branko, Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945, Beograd 1992.

Ристановић Раде, „Ликвидације као један од облика борбе комунистичких илегалца у Београду током 1941“, Војно-историјски гласник, 2/2011, стр. 50–70.

Ристановић Раде, Облици отпора у окупираном Београду (1941–1944), докторска теза, Филозофски факултет у Новом Саду 2019.

Ymmariano, F.J., Mumford, M.D., Serban, A., Shirreffs, K., „Assassination and Leadership: Traditional approaches and historiometric mehotds, The Leadership Quarterly, Vol. 24 (6), p. 822–841.

Short Oxford History of Germany: Naz Germany, (ed. Jane Caplan) Oxford University Press 2008.

Summary

Radosav Tucović

ASSASSINATION AT THE „PARK“ HOTEL IN NIŠ 1941: FACTS AND MYTH

The assassination at the Park Hotel in Niš took place on August 3rd, 1941. It was the result of a well-organized action by the Communist Party of Yugoslavia, but also an isolated act of an individual. Accordingly, in the decades following World War II, Socialist Yugoslavia used this assassination for propaganda purposes, uncritically changing the facts for its own benefits. This article analyzes the reality of the current assassination, but also its inordinate idealization after the war, seeking the difference between truth and the instrumentalization of historical events. The text is divided into three parts - general context, assassination facts, and mythologization.